

anti-metafizički karakter ljubavi

(Uz Hegelovo razmatranje odnosa ljubavi i braka)

milan kangrga

Ljubav je život podignut na nivo poezije.

Da bi se potpunije i jasnije shvatilo Hegelovo razmatranje u naslovu navedene teme, a prije svega sam *fenomen ljubavi*, valja prethodno ukazati na to da on čitava tu problematiku tretira — razrađeno i sistematski oblikovano — u svojoj *Filosofiji prava*, dakle, u sferi *objektivnog duha* (koji ima svoja tri stupnja ili momenta: 1. formalno ili apstraktno pravo, 2. moralitet i 3. običajnost), i to na prijelazu iz moraliteta u običajnost. Dakle, problem ljubavi usidren je u sferi moraliteta, u kojoj se, za Hegela — najopćenitije rečeno — s jedne strane insistira na čovjekovoj unutrašnjosti i subjektivnosti, kao osnovnom principu, a s druge strane važnost ljubavi ističe se upravo kao jedan od bitnih momenata i gotovo kao paradigm duha modernog vremena. Dakle, u ovom kratkom uводу u sām problem potreban je najprije nešto reći ukratko o općem karakteru tog duha, kako ga vidi Hegel.

Stoga pri ovom prijelazu iz moraliteta u običajnost, valja naglasiti upravo ono *epochalno* što s pojmom moraliteta — kako ga sada do kraja povijesno problematizira Hegel — ulazi u samu *srž modernog vremena*, u njegove temelje i njegov opći duh koji najdublje prožima bitni način čovjekova opstanka i odnošenja u svremenom svijetu. Pri tom treba biti posve jasan i kazati kako se pod određenjima „moderno vrijeme“ i „svremeni svijet“ misli na našu epohu građanskog svijeta, što se radi u upostavlja u nekoliko prošlih stoljeća, a zbiljska, svjetsko-povijesna prekretnica leži joj u francuskoj revoluciji od 1789.

Ono što je bitno za naš problem sastoji se ovdje u tome da se postavljanjem subjekta, pojedinca, čovjeka na vlastite noge, to jest oslanjanjem na sebe sama kao stvaralačku subjektivnost, individualnost i ličnost, istodobno kao bitni moment ovog procesa, oblikuje jedan *novi lik senzibiliteta*, što svoj korijen ili podrijetlo ima u *povijesnom samoosjećanju pojedinca* kao aktivnog sudionika u proizvođenju i upostavljanju vlastitog svijeta. U tom smislu valja naglasiti kako se samopostojanje modernog čovjeka, upravo zato, može shvatiti kao postojanje njegova svijeta, što i nije ništa drugo do svog specifično *povijesno događanje*.

Taj *novi senzibilitet*, o kojem je riječ, po svojoj je *formi*, kao i po svom bitnom *smislu* i povijesnom *značenju*, identičan zapravo s onim što se tu, sada već u hegelovskom određenju i izvođenju, imenuje *moralitetom*, premda sām pojam moraliteta ne iscrpljuje, dakako, sve sadržajno bogatstvo, dimenziju

i varijetete tog novonastalog senzibiliteta, koji se stalno iznova produbljuje i proširuje u svim manifestacijama života, kao duhovnog samoproizvođenja i samopotvrđenja suvremenog čovjeka. Zato bismo, za volju jednog preciznijeg određenja, mogli kazati kako se taj specifični oblik moraliteta, koji se u Kantu i Fihteu postavlja još u svojoj jednostranosti i apstraktnosti, proteže ovdje do simbola ili glavnog reprezentanta tog modernog senzibiliteta, koji počiva primarno na onome što se može nazvati *principom posebnosti ili pravom subjektivne slobode*, što drugim riječima znači *samoodređenje volje*, ili, kako bi to rekao Hegel: »Moralno stanovište je stoga, u svom liku, *pravo subjektivne volje*« (*Filosofija prava*, § 107).

Navedimo stoga, prije nego što pođemo dalje, samo Hegelovo određenje moraliteta u njegovoj *Filosofiji prava* (§ 105), koje glasi:

»Moralno stanovište jest stanovište volje, aко ona nije samo po sebi, nego za sebe beskonačna. Ta refleksija volje u sebi i njezin za sebe postojeći identitet spram bitka po sebi i neposrednosti, kao i spram određenosti koje se u tome razvijaju, određuje osobu za subjekt.«

Ako sada — slijedeći Hegelove zabilješke na marginama u njegovu vlastitom primjerku *Filosofije prava*, (koje su mu služile kao podstjenik za predavanje — pratimo razradbu navedenog određenja u njegovim natuknicama, onda bi u analizi i konkretniranju rečenoga naglasak bio stavljani na ovo:

Riječ je, prije svega, o *subjektu* koji je ovdje prestao da bude *samo apstraktan* (a to ovdje znači: formalno-pravna) osoba, što znači kao privatni *vlasnik* upućen prema onom izvanjskom (bila to vanjska stvar posjedovanja ili druga osoba), te se svojom refleksijom okreće k sebi ili u sebe samoga, kao svoj vlastiti, i to sada upravo *bitni predmet*. (To je proces podizanja svijesti na nivo samosvijesti). Kao takav, dakle, kao subjekt, on zna sebe kao slobodnog, to jest da sloboda jest u njemu, da je on njezinu postojanje, i da je ona njegovo postojanje. Volja, dakle, hoće sebe (kao subjekt), svoju slobodu, svoj bitak u sebi (In sich sein). Time volja postaje za sebe beskonačnom, idejom, pravom subjektivne volje da ima svoje postojanje (svoj opstanak), da, dakle, uopće važi ili vrijedi kao nešto zbiljsko, što se sada respektira i priznaje u objektivnom svijetu, kao nešto za taj svijet relevantno, nezaobilazno, smisleno, važno, pa onda i odlučujuće.

Taj *subjektivni* moment slobode znači, dakle, za sebe naročito, prije svega i slobodu *sam*, to jest upravo našu slobodu, odnosno: *biti slobodan u sebi* (Fihte: samosvijest kao sloboda, kao samodjelatnost, kao samoodređenje!). I Hegel ovdje odmah precizira: Ne rob, ne neslobodnjak (dvaput: Sklave i Leibigen), nego slobodan čovjek, realni vlasnik znači slobodnjak, nezavisani čovjek (Freier) — Hegel dodaje *ingenuus*: lat. prirođen, u *slobodi rođen*, plemenit, dakle: sloboda kao pripadna čovjeku, njemu, prirođena, sama njegova bit. No, ono što je tu odlučno sastoji se u tome da *prije svega ja postavljam* ono što se odnosi na mene i sve drugo, i upravo to na ovome mjestu naziva Hegel — *modernim!*

Naime, konkretnizirano, taj se *moment modernog* (modernitet) sastoji u tome, da je u tome moja sloboda na taj način, što se ona događa i odjelovljuje, potvrđuje s *mojim znanjem i uvidom*, s *mojom namjerom* (što znači: koju sam namjeru pri tom imao, kako je stvar unutrašnje bila u meni), zatim *moj sud*, unutrašnje *suglašavanje* i smatranje dobrim treba da je prisutno, na primjer sloboda ispoljavanja svog mišljenja o stvari, *smjeti* iskazati svoj stav itd.

U tom pravu subjektivne slobode moje je *moralno pravo* da je nešto *moja* nakana, namjera, svrha i moj interes u tome, da se smatra ono što je *od mene priznato*, i tu leži izvor moje *savjesti*. *Samoodređenje* se stoga u moralitetu ima misliti kao *čisti nemir i djelatnost* koja još nije dospjela (i kao takva ne može doći) do onoga *sto jest*, ali je u

njemu sadržano *pravo subjekta* da u radnji nade svoje *zadovoljenje*.

S ovim i ovakvim konkretiziranjem moralnog stanovišta koje je *produkt novijeg vremena*, a u Kantovoj i Fihteovoj etici dobiva svoj klasičan izraz, dolazi Hegel da onog bitnog momenta kojim je nošeno i u svojoj biti skroz prožeto ovo naše moderno vrijeme. Ta okosnica ili crvena nit vodila suvremenog duha, i bitni karakter novonastalog senzibiliteta čovjeka, jest ovo »*pravo posebnosti subjekta da sebe nade zadovoljenim*, ili, što je isto, *pravo subjektivne slobode*«, koje, prema Hegelu, svojim epochalnim značenjem »čini prekretnicu i središte u razlici starog vijeka i modernog vremena« (*Filosofija prava*, § 124).

U tom pravu posebnosti subjekta implicirano je i ono bitno moderno, naime, *pravo pojedinca na vlastitu individualnu sreću*, dakle, svoju posebnu, vlastitom odlukom izabranu, subjektivnu sreću, što, ujedno, znači pravo na praktičnu realizaciju vlastitog smisla života. To je, dakako, odlučan moment ljubavi, o čemu će biti riječi. *Pravo* biti srećan, čime je iskazano i pravo na užitak, odnosno, točnije: pravo na samoužitak kao jedinu svrhu ili samosvrhu čovjekova života (a to implicira i pretpostavlja i *priznanje* tog prava, kao općeg principa modernog vremena), proizlazi iz modernog novovjekovnog pojma *prakse*, i to je taj istinski povijesni *novum*, što ga ne poznaće i ne ističe kao svoj princip *nijedno dosadašnje* (dakle, predgradansko) historijsko doba. Tek gradanski svjet ističe ga kao svoj bitni princip.

Hegel smatra da je to pravo u njegovoj beskonačnosti sa sobom donjelo i izreklo kršćanstvo. Međutim, ovdje je važna upravo teza o pretvaranju tog prava u opći zbiljski princip jednog novog oblika *svijeta!* Tom principu, kao njegova bliza obličja, pripadaju npr. *ljubav*, ono *romantičko*, svrha vječnog blaženstva individualuma itd., ali prije svega *moralitet i savijest* (zato Hegel na drugome mjestu, tj. u bilješkama uz § 147. *Filosofije prava*, ističe kako Stari Grci nisu imali, t.j. nisu poznavali *savijest* naspram običaja), a zatim »drugi oblici koji će se u daljnjem pokazati dijelom kao princip *gradanskog društva i kao momenti političkog ustrojstva*, dijelom, pak — što se tiče samog duha vremena — u povijesti, naročito u *povijesti umjetnosti, znanosti i filozofije*« (*Filosofija prava*, § 124).

Sažeto iskazano, moment moralnosti, u kojem dolazi do izražaja taj princip posebnosti, kao beskonačno pravo individuum da u svojoj subjektivnosti, kao bitnom elementu modernog shvaćenja slobode, nalazi vlastito zadovoljenje, reprezentira taj novi senzibilitet koji znači da subjekt na sebe preuzima ne samo pravo (i dužnost), nego i odgovornost za sam *kvalitet svijeta* koji se tu uspostavlja pomoću njega i polazeći od njega, kao i za ono što A. Gelen naziva »kvalitetom čovjekova fysisa«, dakle, karakter čovjekova postavljanja čovjekom.

U svim ovim momentima, koji su ovdje samo ukratko naznačeni, sadržan je *revolucionar duh gradanstva* u usponu, koji trenutno premašuje svaku svoju historijsko establirane i situirane u realitet postoećih institucija, oblika i načina života građanskog svijeta, ukazujući, preko ili s onu stranu njih, na jednu moguću ljudsku zajednicu u kojoj bi našao svoju istinsku, povijesnom činu i ljudskom događanju primjerenoj realizaciju. Prema tome, kaad se govori o onom *povijesnom novumu* što ga izboruje i sa sobom donosi svijet po svojoj biti, onda se ovdje, prije svega, ima misliti na njegov revolucionarni iskon i podrijetlo, u kojem se taj svijet otvara i duhovno potvrđuje, stavljujući u prvi plan univerzalno stvaralačko manifestiranje slobode, koja svoj izvor i jedinog pravog nosioca ima, i mora da ima u čovjeku-pojedinцу, u svedenosti njegova svijeta na njega samoga, na njegovo povijesno samopoštovanje čovjekom kao konkretnim bićem zajednice.

To je onaj duh što tako jasno odzvana i u Markssovom *Komunističkom manifestu*, kao posljednji akordi nagovještaja proleterske re-

volucije kojima završava ovo djelo poznatim stavom: »Slobodni razvitak svakog pojedinca uvjet je slobodnog razvijanja za sve.«

U toj Markssovoj devizi, koja zvuči kao *credo*, zgusnut je revolucionarni, povijesni i duhovni napor cijele jedne epohe, epohe građanstva koja traje sve do naših dana i koja ima da iz sebe rodi prije svega, *realizaciju* svojih vlastitih proklamiranih povijesnih principa, realizaciju koja se pokazala nemogućom ili neizvedivom na njezinim historijskim pretpostavkama. *Duh*, kao ono zajedničko ili opće (konkretna ljudska zajednica), ovdje, naime, još uvijek protivureči svojemu ozbiljenju, svom usidrenju i zbilji, kao ne-posrednom jedinstvu općeg i pojedinačnog u svakidašnjem čovjekovu životu. On još uviјek nije sam ta jedina pretpostavka života, odnosno, djelatni princip unutrašnjeg povezivanja njegovih elemenata.

Na podudaranju dužnosti i prava, kao rezultatu modernog vremena i proizvodu novije povijesti, Hegel vidi onu izborenju neophodnu osnovu na kojoj izrasta njegova ideja države, kao garant slobode čovjeka, pojedinca, u suvremenom građanskom društvu (o čemu ovdje ne može biti opširnije govorilo). I upravo na tome mjestu prijelaza iz moraliteta u običajnost, Hegel uspoređuje stanovište identiteta dužnosti i prava s historijskim stanjem ili pložajem bespravnosti ili obespravljenosti, a time i neslobode jednog roba ili kmeta, pa kaže:

»Rob ne može imati nikakvih dužnosti, samo slobodan čovjek ih ima. Ako bi na jednoj strani bila sva prava, na drugoj sve dužnosti, cjelina bi se raspala, jer je samo identitet osnova koje se ovdje imamo čvrsto pridržavati« (*Filosofija prava*, § 155, Dodatak).

Tek se ovdje, s Hegelom, definitivno nalažimo na sigurnom i čvrstom tlu, za kojim je on tragaо као за istinskom i realnom *povijesnom osnovom*, na kojoj se, po njegovu mišljenju, mogu zbiljski razrješavati bitni problemi čovjeka kao oblikovanog društveno-povijesnog bića, kako u objektivnom, tako i subjektivnom pogledu. I subjektivni i objektivni moment ovdje su ne samo zadržani i naglašeni u njihovu važenju, nego su, štaviše, podignuti na nivo identiteta, kao bitne pretpostavke socijalnog i duhovnog života našega vremena. Zapravo je tek ovdje i moguće govoriti o *određenju čovjeka uopće*, kako to formulira sam Hegel (bilješke uz § 153, *Filosofije prava*), pri čemu se to određenje iskazuje pitanjem: Šta čovjek treba da bude? — i time se ukazuje na posebno

određenje individuma, koji je već shvaćen tako da je situiran u svoju vlastitu zbilju kao »sin svoga vremena«, što znači vlastitog povijesnog svijeta koji je subjektivno-objektivno zadobivanje i događanje *slobode kao supstancije duha*.

Interesantno je ovdje spomenuti kako Hegel na navedeno pitanje, s obzirom na određenje čovjeka uopće — Šta čovjek treba da bude, to jest šta treba da čini? — odmah dodaje: *Treba da oblikuje svoju fantaziju, svoju misao, svoje mišljenje, a također, svoju volju, svoju estetičku moć itd!* Jer, to je sada već ukazivanje na mogućnost i neophodnost prijelaza u viši stupanj u samorazviti duha, naime, u sferu — *apsolutnog duha*. Objektivni duh, u punoći i dovršenom bogatstvu ekonomskog, socijalnog, političkog i povijesnog čovjekova života, ovdje je njegova nezaobilazna pretpostavka. Time je, međutim, ujedno rečeno da se *pravi smisao čovjekova opstanka* ne iscrpljuje u horizontu njegova objektivnog ispoljavanja i zadovoljavajuća *samo*, ili čak *isključivo* ekonomskih društvenih i političkih potreba, nego je čovjekov zadatok bitno zadovoljenje duha radi duha samoga, i tu se nalazi njegov *istinski smisao*.

U jednom bitnom i za čovjekov život koliko značajnom, toliko čak i presudnom momentu pokazuje se i samome Hegelu gotovo nerazređivo protivurjeće između sfera objektivnog duha i onoga što je, po svom bitnom i najdubljem smislu, istodobno s onu stranu puke »smještenosti« u bilo kakve objektivno-socijalne okvire i relacije. Riječ je o fenomenu *ljubavi*.

Ovdje se prethodno moramo podsjetiti rečenoga, toga da Hegel upravo ljubav (pred nekim drugim momenata) apostrofirala kao fenomen koji je u pravu posebnosti subjekta na slobodu i objektivno važenje, kao specifični moment modernog (ovdje sad treba doista naglasiti: *građanskog*) senzibiliteta kojij u tom suvremenom liku nije poznat prešlim historijskim razdobljima i socijalnim načinima života. *Ljubav je, dakle, sagledana kao izraz duha modernog vremena*, a u ravnim spisima ona za Hegela fungira kao prvi, iskonski, gotovo jedini zbiljski »medijum« ljudskog komuniciranja, uzajamnog činjenja i povezivanja dvaju konačnih bića, onoga Ti i Ja.

Vrijedno je, a za naš problem svakako i instruktivno, navestiti dulje izvore o ljubavi iz Hegelovih spisa, i to iz nekoliko razloga:

1. što taj tekst u nas još nije preveden, 2. što je stoga slabo poznat, 3. što u njemu, na sažet i pregnantan način, dolaze do izražaja bitni momenti *ljubavi* i njezina odnosa spram braka, o čemu je ovdje riječ, 4. što nam ti stavovi služe kao smislena i pouzdana osnova za daljnje raspravljanje i 5. što takav Hegel ostaje »nepoznat«, ili bar »neinteresantan«, čak i onim filosofima koji se ozbiljnije bave njegovom filosofijom, jer, vjerojatno, smatraju da ta problematika nije dovoljno značajna, kako za Hegela, tako i uopće. Budući da smo mi suprotog mišljenja, navest ćemo ovdje slijedeće (prema: G. W. F. Hegel, *Werke in zwanzig Bänden I, Frühe Schriften*, Suhrkamp Verlag, Frankfurt/M 1971):

»Teorijske sinteze postaju sasvim objektivne, subjektu posve suprotstavljene. Praktička djelatnost uništava objekt i sasvim je subjektivna — *samo smo jedino u ljubavi jedno s objektom*, on ne gospodari i njime se ne gospodari« (str. 242).

»Ljubav se može dešavati samo prema jednakome, prema ogledalu, prema ehu (jeci) našeg bića« (243).

»Ljubljeni nam nije suprotstavljen, on je jedno s našim bićem, mi u njemu vidimo samo sebe, a tada on opet, ipak, nije mi — cudo koje nismo kadri shvatiti« (244).

»Istinsko spajanje (sjedinjavanje, Vereinigung), prava ljubav, dešava se samo među živima (životinjama, Lebendigen) koji su sebi jednaki, pa, dakle, jedno naskroz živi za drugo i ni s koje strane nisu mrtvi jedno prema drugome; *ljubav nije razum*, odnosi kojega ono raznovrsno uviјek ostavlja raznovrsnim i kojega i samo jedinstvo jesu suprotstavljanja; *ona nije um* koji svo-

je određenje naročito naprosto suprotstavlja onome odrenom; *ona nije ništa što ograničava, ništa ograničeno, ništa konačno*; ona je osjećaj (čuvenstvo, Gefühl), ali ne neki pojedinačan osjećaj; iz pojedinačnog osjećaja, budući da je on samo djelomičan, a ne čitav život, potiskuje se (istiskuje se, drži) život, razriješenjem ka rasipanju u raznovrsnosti osjećanja, da bi našao sebe u toj cjelini raznovrsnosti; *u ljubavi* ta cjelina nije sadržana kao u sumi mnoštva posebnih, odvojenih; *u njoj se nalazi sam život poput nekog udvostrućenja samoga sebe i njegova spajanja...*

Ljubav ukida refleksiju u posvemašnjoj bezobjektivnosti, oduzima oprečnom sav karakter nečega tuđega, sve dok život samoga sebe ne nađe bez daljnje nedostatka. U ljubavi je ono odvojeno još, ali ne više kao odvojeno, (nego) kao spojeno, a živo osjeća živo« (245—246).

»Cista duša ne stidi se ljubavi, ona se, međutim, stidi što ljubav nije potpuna, ona sebi prebacuje što postoji još neka moć, nešto neprijateljsko, što se suprotstavlja dovršenju (ispunjenu)... Ljubav je jača od straha, ona se ne boji svog straha, ali, praćena njime, ona ukida svoja razdvajanja, uz pribajavanje da ne nađe na neko jako čvrsto, čak neprevladivo opiranje. *Ona je uzajamno uzimanje i davanje, bojažljivo*, jer njezini bi darovi mogli biti prezreni, bojažljivo iskušava da li bi njezinu uzimanju ono oprečno moglo izmazknuti, ne odmanjuje li je njezina nada, da li samu sebe posve nalazi. Ono koju uzima, ne postaje time bogatiće od drugoga, ono (se), doduše, obogaćuje, ali za isto toliko i ono drugo, isto tako što ono koje daje ne čini sebe siromašnijim, jer time što daje drugome, za toliko je povećalo svoja vlastita blaga (Schätze). Julija Romeu: što više dajem, to više imam, itd.

To bogatstvo života zadobiva ljubav u izmjeni svih misli, svih raznovrsnosti bića, time što traži beskonačne razlike i što se nalazi u beskonačnim sjedinjenjima, obraća se čitavoj različitosti prirode da bi iz svakog od njezinih života pila ljubav. *Ono najvlastitije spaja se u dodirivanju, opipavanju do besvesnosti, do ukidanju svega razlikovanja*; ono smrtno izgubilo je karakter svoje razdvojivosti i jedna klica besmrtnosti, klica onoga što se vječno iz sebe razvija i rada, postala je nešto živo« (247—248).

To sjedinjenje ljubavi je potpuno, ali ono to može biti samo utoliko, ukoliko je odvojeno samo tako oprečno što je jedno ono koje ljubi, a drugo ono ljubljeno, da je, dakle, svako odvojeno jedan organ nečega živog. Osim toga, međutim, oni koji se ljube nalaze se još u vezi s mnogo toga mrtvoga, svakome pripadaju mnoge stvari, tj. stoje se u odnosu s oprečnima koji su također za samoga ovoga koji se odnosi još suprotstavljeni, objekti, i tako su oni podobni još za raznovrsno suprotstavljanje u raznovrsnom stjecanju i posjedu vlasništva i prava« (248).

Ovdje Hegel daje analizu prijelaza s odnosa ljubavi na pravni odnos (tj. na pravni odnos institucije građanskog braka), dakle, *bračni odnos*, premda ga on ovdje tako još ne imenuje. To je onaj isti problem na koji će Hegel kasnije naći u svojoj *Filosofiji prava*, gdje će mu se — kao što ćemo još vidjeti — odnos ljubavi i građanskog braka pojaviti kao nerazređivo protivurjeće (niamo, u problemu mogućnosti ljubavi u instituciji građanskog braka). Ali, sve što Hegel ovdje opisuje sadržajno se posve podudara s kasnijim njegovim analizama, koje ga smisleno dovode do sasvim jasno postavljene alternativne: *ili ljubav ili brak*, budući da mu građanski oblik braka demantira osnovno jezgro ljubavi, kako je ona i ovdje opisana.

Interesantno je spomenuti da je u njezinoj originalnoj rukopisu upravo to značajno mjesto — *precrtno!* Izdavač ga je stavio u fusuotu, a ono u cjelini glasi:

»U tom slučaju siromašniji zazire da uzme od bogatijega i da se stavi u isti posjed s njim, jer ovaj (bogatiji, M. K.) je sam učinio jednu radnju suprotstavljanja, postavio se izvan kruga ljubavi i dokazao svoju sa-

mostalnost (Selbstständigkeit), ali taj strah, što ga je pobudilo vlasništvo, onaj koji posjeduje nastoji preduhititi time što svoje pravo vlasništva, koje mu pripada spram svakoga, sám ukida prema ljubljenom, njemu ga poklanja. Pokloni su, pak, otuđenja neke stvari koja time nipošto ne može izgubiti karakter nekoga objekta; *samo je osjećaj ljubavi zajednički užitak*; to što je sredstvo užitka, ono mrtvo, samo je vlasništvo, a pošto ljubav ništa ne čini jednostrano, ona ne može uzeti ništa što i u dokopavanju (nečega), u spajaju gospodarstva, još uvijek ostaje sredstvo, vlasništvo. Neka stvar, nešto što je izvan osjećaja ljubavi, ne može biti zajednička, upravo zato što je stvar; tako ona ne pripada ili nijednom od onih koji se ljube, ili svakome pripada jedan posebni dio. *Zajednica dobara zove se pravo svakoga na stvar*, na jednaki ili nedređeni udio. Ona uvijek pretpostavlja neku podjelu, i to nužnost podjele, nešto posebno, vlasništvo, doduše nemirujućih sredstava neiskorištenoga, mrtvoga, ali nužnu podjelu istoga u upotrebi. Onim neizvajanjem vlasništva, tako dugo dok se ne upotrebljava, zajednica dobara zavarava svojim prividom potpunog ukipanja prava, u osnovu je pridržano i pravo na dio vlasništva koji se ne posredno ne upotrebljava, nego tek koristi, samo što se o tome šuti. U zajednici dobara stvari nisu vlasništvo, ali je u njoj pravo, vlasništvo na jedan njezin dio, prikriveno. Prema tome, među onima koji se ljube uobičajeno je da svoja prava na stvari — osobno pravo isključuje se već svojim imenom iz ljubavi, kao jedna, njoj odvratna usluga — uzajamno ukinu i da to smatraju i ocjenjuju kao odraz ljubavi» (249—250).

Hegel završava tekst ovakvo:

»Ono mrtvo, koje se nalazi pod vlašću jednoga, suprotstavljeno je objema, i samo se čini da nad tim može da se desi spajanje (sjedinjenje), tako da dođe pod vladavinu obaju. Ono koje ljubi, a koje drugoga sagledava u posjedu nekog vlasništva, mora osjetiti tu posebnost drugoga, što ju je on htio. Čak ne može ukinuti ni isključivu vladavinu (gospodarstvo) drugoga, jer bi to bilo opet suprotstavljanje vlasti drugoga, budući da se ne može naići ni drugi odnos spram objekta, osim ovladavanja njime; ono bi suprotstavilo ovladavanje vladavini drugoga, njegovo isključivanje svih, a ako posjed i vlasništvo sačinjavaju jedan tako važan dio čovjeka, njegovih briga i misli, to se oni koji se ljube ne mogu suzdržati da reflektiraju i tu stranu svojih odnosa. Pa ako je već upotreba zajednička, time bi pravo na posjed ostalo neodlučeno (neriješeno), doduše, misao prava ne bi se zaboravila, jer sve što je u posjedu ljudi ima pravnu formu vlasništva; postavi li onaj koji posjeduje ono drugo također u jednakom pravo posjeda, zajednica dobara je ipak samo pravo svakoga od obaju na stvar!« (249—250).

»U ljubavi je čovjek ponovo našao samoga sebe u drugome; budući da je ona sjedinjenje života, pretpostavljala je njegovo razdvajanje, razvitak, oblikovanu mnogostranost. I što je više likova života živo, utolikovo više točaka može se on sjediniti i osjećati, toliko unutrašnja može biti ljubav. Što su prošireniji na raznovrsnosti odnosi i osjećaji onih koji se ljube, to se unutrašnije usredotočuje ljubav, toliko je, ujedno, ravnodušnija za druge forme života« (394—395).

Nakon ovog duljeg navoda, za prijelaz na konkretizaciju našeg bitnog problema potrebno je istaknuti upravo to kako se, u vezi s tim karakterom moraliteta, naglašava vrijednost čovjekja kao čovjeka, i to je ono — eminentno europsko — po svojoj prirodi upravo u tome povijesno dostignuće, što se od sada ne da više izbrisati iz duha modernog vremena i svijesti suvremenog čovjeka (osim nasilnim, despotskim, barbarskim ili »azijatskim« zatiranjem ili uništenjem čitave dosadašnje europske tradicije, ako bi to bilo moguće, čak i uz najdrašći zadiranje u čovjekovu individualnost u orvelovskom stilu!), ka nečemu, po svojoj biti, tendira svaki to-

branko čegec dve pesme

SIEGFRID

Pokojni *Siegfrid* nas je često obilazio
Tehnički nedotjerano kretanje
ta ptica lutalica labavih pokreta
i tamnoplavе limarije
bije u grotlu kotlovnice:
kupite kupite kupite
kupite komadić krvi

Tada osjetite dodir
metalnih natkoljenica
pete rezervirane žene
— Kurbla je kurva
Siegfrid više ne može ustati

Tek blago našminkana duga
zavodeći druga direktora
bilježi na poleđini neba:
Tijela su naša
strogo cenzurirana pjena
poneka konzervirana pobeda

NJUŠKALO

Spektakularno su nas najavljujivali dijeleći
ubruse od papirusa i krpica-mladoliko
prugastih plitica sivoga tila
astronauti istraživali otvorene piramide
u andama-REZULTAT:
južnoamerički majmuni
plijene pomanjkanjem ukusa
bananama nalažu dobrovoljno slijetanje
Uostalom, to nije važno
materijal treba obradivati do blagosti
oploviti prestajanje orgijanja
nakon napornih noćnih šetnji
Tada je svejedno huškati vještice
— glumiti njuškalo uzazašlo školskim
dvorištem
duž razišlih žilica u zubalu

zoran vuković četiri pesme

*

Okrećem se tako u krug.
Gde ču?, Šta ču?
Ma, okretaću se još malo, pa ču videti.

*

Brod mirno plovi:
ništa ne ometa njegovu mirnu plovidbu.
Čovek mirno hoda:
ništa ne ometa njegov miran hod.
Ptiće bezbrižno lete:
ništa ne ometa njihov bezbrižan let!

*

Kroz prozor smo videli nebo:
bili smo na izletu.

*

Cilindar,
akumulator,
baterija,
osovina,
točak,
brava,
dinamo.

Da sam nešto od ovoga.
Makar običan točak!
Okretao bih se predano:
obećavam.

talitarni režim ugrožavanjem elementarnih ljudskih prava.

Pravo posebnosti subjekta, odnosno pravo polaganja važnosti na njegovu umutranost — koja se, naime, već pojavljuje kao rezultat rada, proizvodnje, djelatnosti, borbe, oblikovanja, obrazovanja, samodiscipline, svojevrsnog samoodržavanja itd., kao momenata kroz koje prolazi proces stvaralaštva i samopostajanja čovjekja čovjekom, u svem svojem bogatstvu prisvajanja svijeta i proširivanja njegovih horizonta — *taj novi kvalitet* probija na vidjelo prije svega i najupečatljivije u liku moraliteta. Hegel kaže: »U moralitetu je onaj osebujni interes čovjekov koji dolazi u pitanje, i to je upravo njegova visoka vrijednost, da on samo za sebe zna kao apsolutnoga i da se kao takav održi. Neobrazovani čovjek dopušta sebi da mu sve nametne vladavina snage (kao i snaga vlasti) i određenost prirode; djeca nemaju moralne volje, nego se daju odrediti od svojih roditelja, ali obrazovani čovjek koji postaje unutrašnjim (= s oblikovanom unutrašnjosti, M. K.) hoće da je on u svemu što čini« (*Filozofija prava*, § 107, Dodatak).

Na osnovu svega do sada rečenoga, a što će se kasnije još argumentirati, dolazimo do bitne teze koja bi glasila da *ljubav nije moguća između ljudi koji nisu slobodni*. Ljubav je moguća samo među slobodnim ljudima! Sto to znači, odakle ovakva teza i na što se na odnosi?

Ovdje se, dakako, prije svega valja podsjetiti onog Hegelova stava u kojem on upravo *ljubav* apostrofira kao fenomen koji je u novovjekovnom (građanskom) *pravu posebnosti subjekta* na slobodu i objektivno važenje, specifični, povijesno izborni moment senzibiliteta (Hegel ga, kao što je rečeno, naziva »modernitetom«), koji u tom suvremenom liku nije poznat ni primjeren prošlim historijskim razdobljima i društvenima, te nijima odgovarajućim načinima života. Oni se proteže sve do prvih izrazitijih oblika građansko-kapitalističkog produciranja i reproduciranja života, te njemu primjerenog oslobađanja od onih veza, spona i pregrada (prepreka) pred kojima kao žrtve padaju još (literarno govoreći) Romeo i Julija, na prijelazu iz feudalizma u kapitalizam.

Ljubav Hegel sada sagledava (u sklopu čitavog ovog socijalno-ekonomskog i duhovnog previranja između dvaju načina života) kao jedan od bitnih izraza duha modernog vremena. Potrebitno je imati u vidu rečeno (što smo opširnije naveli) da ljubav u Hegelovim ranim spisima fungira kao prvi, iskonski, osnovni, gotovo jedini zbiljski medijum užajamnog samopropozivljanja, činjenja, oblikovanja, komuniciranja, ljudskog susreta i povezivanja dvaju konačnih (pojedinačnih, izoliranih, na same sebe upućenih, odvojenih, osamljenih) bića, onoga Ti i Ja.

Tako sagledana, određena i osmišljena, a pri tom povijesno-duhovno situirana u samu srž senzibiliteta novog vremena, kao ono njemu istinski najunutrašnije, ljubav ovdje znači: odjelovanje i izraz, dakle realno potvrđenje same mogućnosti odnosa (a to već implicira ono: *slobodnog odnosa*) dvaju spolno različitih ljudskih bića, muškarca i žene, postavljenih na sebe same, dakle — podignuto sad na princip — odnosa čovjeka kao čovjeka, čovjeka kao slobodnog, samosvjesnog bića koje svoje veze i odnose, po principu svoje osamostaljene, oblikovane i produbljene unutrašnjosti, uspostavlja na osnovu — *vlastite odluke*.

Prema tome, iz pojma modernog senzibiliteta, iz prava posebnosti subjekta, to jest iz pretpostavke izborene čovjekove slobode (slobode pojedinca koji svoje odnose sa svijetom postavlja, prije svega, na samoga sebe) proizlazi sad bitno slobodarsko-progresivno-revolucionarna teza kako je ljubav moguća samo među slobodnim ljudima. Odatle, iz ove radikalno građansko intonirane teze ili praktičkog ljudskog stava, koji iza sebe ima već oblikovanu historijsko-socijalno-ekonomsko-duhovno-psihološku osnovu, iz koje on proizlazi već u »samorazumljivom«, a za neke, dakako, još uvijek i danas u posve »nerazumljivom« obliku, proizlaze određene kon-

sekvensije koje su još uvijek (čak i za naš evropski životni krug) otvoreni problem naše suvremenosti. Pogotovu je to zadatak svakog pojedinog ljudskog bića damašnjice da svojim vlastitim djelom i naporom iskuša, prokuša i »prokuha« ovo svoje vlastito povijesno podnijetlo, mogućnost i tlo na kojem se odvija njegova svakidašnja sloboda.

Praktično-povijesni smisao stava o mogućnosti ljubavi samo među slobodnim ljudima ima u vidu onaj prevrat u samom temelju života, u kojem su pokidane (*principijelno pokidane*, što znači: otvoreni horizont mogućnosti i zadatka za svaku individualno samo-određenje i odluku u tom smislu) sve prirodne, samonikle, historijske, socijalno-ekonomski dane, naslijedene, običajno učvršćene i iz generacije u generaciju prenošene, zatim načinom života, religijom i zakonima neke zajednice utvrđene i sankcionirane veze, u kojima je pojedinac *unaprijed* (rođenjem, odgojem, obrazovanjem, vlasništvom, određenim položajem, privilegijama, načinom života itd.) »svrstan« — poput člana životinjske vrste — u gotove, kastinske, grupne, klasne, običajnosne itd., njemu nametnute »pnirodne« dane, izvanskičke okvire i uhodani stil života, koji su postali ideološka osnova za svako ljudsko biće u trajanju čitavog njegova života — određenje do smrti. Upravo taj *fixum i datum*, življeni i mišljen kao čista gotovost u vječnosti trajanja, sačinjava samu bit *metafizički* strukturiranog života, u kojem čovek još nije postavljen na samoga sebe, na svoju vlastitu djelatnost da postane to što jest.

Ukidanje takvih veza i prekidanje s tim puko tradiranim oblicima života, koji zatvaraju njegov duhovni horizont (ili bolje: koji samim svojim karakterom uopće ne dopuštaju oslobođanje, odjelovljenje i razvijanje duha), prvi je, ali bitni i presudni preduvjet za oslobođanje muškarca i žene, primarno u njihovoj spolnosti, erotičnosti, tjelesnosti i ljubavnom odnosu uopće, a to znači osnovu za svestrani, upravo stvaralački razvijatak svih njihovih ljudskih snaga i odnosa spram svijeta.

Ljubav sada — kao taj zbiljski povijesni *noum* — znači *slobodno nagnuće* ili naklonost u svojoj unutrašnjosti razvijenog i oslobođenog individualiteta i dozrele ličnosti, *izbor po sklonosti na osnovi posebnosti i osobujnosti* (koje su i same proizvod tog oslobođenog odnosa, a nisu puke danosti), dakle, na osnovi konkretuma, to jest, upravo ljubav spram ove, određene osobe, zbog određenih posebnih osobina, u određenoj situaciji ili specifičnom trenutku jednog ljudskog susreta, kao eminentno ljudskog momenta i smisla u čovjekovu životu koji se nameće snagom »uvjerljivosti«, i nadolazi poput lavine iznenada, i nosi sa sobom sudsibnu dviju osoba u — *nepoznato*. A to i jest životnost života s onu stranu svih puko postojecihi stega, spona, granica, konvencionalnosti i preživjeli običaja, koji sputavaju i kržljave samu srž ljudskog bića u njegovu najintimnijem doživljaju svijeta kao svojega.

Pri tome se — u tom izbornom ili »oslobodenom« obliku ljubavnog odnosa — prvi put u historiji događa: *uzajamno* (teško, spor, dugotrajno, bojažljivo, sa zastojima, prekidima, promašajima, usponima i padovima, često mučno i neuspjelo, ali i uspješno, prodorno i smisleno) *slobodno činjenje i proizvođenje* određenoga kvaliteta, otvorenosti i trajnosti, upravo dubine, kako samog odnosa, tako i dvaju ljudskih bića u svom odnosu (= samoga života), koja se međusobno doslovno — *stvaraju ljudima*, što i jest sada posve otvoreno utopično događanje: *postajanje* dvaju ljudskih bića i njihova svijeta koji nije više samo »njihov«, nego je objektiviranje svijeta kao takvoga, to jest *idealiteta* u kojemu je na djelu duh, odnosno, ono opće i zajedničko koje ih povezuje. Jer — ovo dubljenje do dna (ili: bez dna) izazvane unutrašnjosti i intimnosti koje se tu objektivno manifestira, zapravo je dubljenje do same srži modernog svijeta, koja je identična s istinskim ljudskim vremenom, svijeta koji jest, koji postaje, ostaje i održava se samo dotle, dok mu je ta najdublja intimnost, »noć vlastitosti ili onoga Ja« (Hegel) nepresušni iz-

vor, podnijetlo, utopijski bezdan i njegova vlastita mogućnost.

Ljubav je, dakle, ono intimno-djelatnosvjetovno poprište u kojem se otvara mogućnost proizvođenja novoga kvaliteta, u stvaralaštvu i prisvajanju svog svijeta, *nova kvaliteta senzibilnosti* (doživljajnosti, samoužitka u tjelesnosti) kao takvoj, spoznatljivost do tada »još-ne-dokučenog«, »otkrivenog novih dimenzija života i svijeta u cjelinu), naime, do *fantazijskog* momenta u prisvajanju svog svijeta kao istinskog i neponovljivog stvaralačkog čina. U tom smislu može se kazati da *svijet umire ili odumire bez fantazije* (ili stvaralačke uobrazilje). To je, po smislu, identično određenje s *Fichteovim* pojmom produktivne uobrazilje koja stvara svijet iz ničega. Pomoću nje — oslobođene ljubavlju — rada se novi kvalitet života i dokučivanje njegove prave dubine. Ta je dubina istodobno — *lepršava*. U njoj se predmeti pojjavljuju u svom pravom karakteru, kao slobodno sačinjeni (»ispjevanji«, pjesnički stvorenji i oblikovani, osmišljeni i produbljeni) *odnosi*, kojima mašta upravlja u svim nepredvidivim i neodređenim smjerovima, i »igra se« njima kao svojom vlastitom neiscrpnom mogućnošću. »Sve« tu može biti iz ovog utopijski »punog«, stvaralačvom »nabijenog« bezdana. To je izvor života u njegovu najheposrednijem obliku.

Medutim, u tome modernom stavu (naime, »svijetu moderniteta«, kako ga naziva Hegel) da je ljubav moguća samo između ljudi koji su slobodni, sadržano je nekoliko dimenzija koje valja bar spomenuti:

1. ovdje je, prije svega, sadržano kako ljudi treba da *prethodno postanu slobodni za ljubav* (ili: da bi mogli biti »podobni« za ljubav, ili na »nivou«, ili »u samoj ljubavi, ili nije »dostojnik«, ili bar ono što se naziva »ravnopravni partneri« i sl.);

2. zatim mogućnost da u *samoj ljubavi* (u praksi ili procesu ljubavi) njih dvoje *postane slobodnima*, ne samo za ljubav, nego sada i za svaki ljudski odnos. Jer — a u tome leži veličina, povijesni značaj i ljudski smisao ljubavi — u njoj, u tom uspostavljenom odnosu, u drugoj osobi zadobiva se priznanje, samoprijanje, potvrđenje vlastite individualnosti i posebnosti, kao i »smirenje« svoje vrijednosti, važnosti, značenja, smisla i punoće svoje vlastitosti, dakle, up-

ravo životnosti života, u njoj se postiže dozrijevanje ličnosti, kao i samopouzdanje — pomoći drugoga, a to je dimenzija općenitosti, dakle zajedništva i duha. Zato se bez pretjerivanja može reći da je ljubav »škola« zajedništva, zajednice, društvenosti, čovjeka kao općeg bića, čovjekove ljudskosti. Tko nije nikada ljubio i nije bio ljubljen, teško će se odvaziti da »uđe u objektivnu sferu društvenosti, u slobodnu ljudsku komunikaciju. On će svim mogućim sredstvima i na sve moguće načine pokušati da »prikrije« »ne oda« i da zatomi svu potencijalnu finoću svoje intimnosti. Time će biti prikracen za čitav jedan život;

3. napokon, u navedenom je stavu implimirano da *između slobodnih ljudi* (između kojih je ljubav jedino moguća) *treba i može da se dogada* (ili »dešava«, kao što to kaže D. Cesarić) *samo slobodna ljubav*. »Slobodna« ovđe znači — ako se sjetimo do sada rečenoga — upravo insistiranje na tom izbornom principu, po kojem, govoreći sad »moderno« (i u Hegelovu smislu), *ljubav ili jest ili nije*, budući da iz samog njezina određenja proizlazi, da se ona ne da ničim zapovijedati, nametnuti ili »izmamiti«, odnosno — izazvati, do li *ljubavlju samom*. Ne može se, naime, netko »prisiliti« na ljubav! A šta zatje ili neki teoretički putem odrediti da li *u praksi same ljubavi*. Nikakvih tu »uputa«, »recepata« ili »teorija« nema.

U najboljoj tradiciji građanskog duha i onoga upravo povijesno bitnoga što dolazi do izražaja u klasičnoj njemačkoj filozofiji s Hegelom na čelu, a istodobno je već s onu stranu *historijskih pretpostavki* toga svijeta, iskazuju Marks ovu duboko humanistički intoniranu misao:

»Ako pretpostaviš čovjeka kao čovjeka, a njegov odnos prema svijetu kao *ljubav* odnos onda možeš ljubav zamijeniti samo za ljubav, povjerenje za povjerenje itd. Ako hoćeš uživati u umjetnosti, moraš biti umjetnički obrazovan čovjek; ako hoćeš vršiti utjecaj na druge ljudi, moraš doista biti čovjek koji djeluje potičući i unapređujući druge ljudi. Svakodnevno odnos prema čovjeku — i prema prirodi — mora biti jedno određeno *ispoljavanje* tvoj *zbiljskog individualnog* života, koji odgovara predmetu tvoje volje. Ako ti voliš, a ne izazivaš suprotnu ljubav, tj. ako twoja ljubav kao ljubav ne izaziva suprotnu ljubav, ako *životinjnim ispoljavanjem*, kao čovjek koji voli, ne postaneš voljeni čovjek, onda je twoja ljubav nemoćna, ona je nesreća« (K. Marks *Rani radovi*, Zagreb 1953, str. 259).

Iz do sada rečenoga proizlazi, dakle, da je ljubav, pored svoga tjelesnoga odnosa i potrebe za drugim bićem kao takvima, *duhovni* fenomen, jer je riječ o odnosu dvaju ljudskih (a ne više životinjskih) bića, jer je uopće riječ o — *odnosu* (Marks kaže: samo se čovjek odnosi...), a tu počinje, raste i traje sva muka i ljepota, tragika i radost toga susreta i zbljžavanja dvaju ljudskih bića, jer taj odnos — da bi bio istinski uspostavljen — zahtijeva *ljudski napor* (kao i sve u životu), i to trajni, uporni, svakidašnji, dugotrajni napor »nalaženja sebe u drugome, nalaženja drugoga, »izlaznja iz sebe« u drugo, predavanja čitavoga, a da pri tom ostanem, ili bolje: da tek sada *postanem* kompletno ličnosti, zrele, pune, fantastički oblikovane, a dostojarstvene prema sebi i drugome, tolerantne, nježne, fine, slave, krvke, predane, suzdržane, strastvene, zainteresirane... čitavim svojim bićem u trenutku opuštenje, a ipak najangažiranje i naj-vitalnije prisutne u tom događanju svijeta i života kao poezije).

Stoga se s pravom može i mora *razlikovati* seksualna potreba od ljubavi. Seksualna potreba, sama za sebe, još nije potreba ljubav ili za ljubavlju, premda može — kao što je često slučaj — nezadrživo i ne-pogrešivo voditi k njoj, a ljubav se ne svodi samo na seksualni akt, *premda bez njega nema prave* (= životne, vitalne utemeljene i usmjerene) *ljubavi!* Hegel, uostalom, ironiziz-

ra tzv. »platonsku ljubav« kao čistu apstrakciju, a to za njega svagda znači neživotnost i neistinost.

U vezi s tom razlikom odmah se naće jedan bitan moment kojim se ljubav istinski razlikuje od pukog seksualnog odnosa. Naime, kao i za svaki ljudski odnos, tako i — upravo prije svega! — za odnos ljubavi potrebna je *artikulacija* onoga što se u njoj događa ili bi trebalo da se događa (i u fizičkom i duhovnom pogledu, dakle u punoći tog odnosa). Jer, ako je riječ o slobodnim ljudima koji jedini mogu da budu *subjekti* (kao uostalom i objekti) ljubavi, onda je upravo slobodna artikulacija, kao fantazijska osnova i nadgradnja ljubavnog odnosa, conditio sine qua non same mogućnosti odnosa dvaju bića u onome što čovjeka razlikuje od životinja. Spolni akt, sam za sebe, ne traži nikakve artikulacije, do nekoliko nijeći »sporazuma« za seksualni snošaj. Ako je ljubav iz istog izvora kao i poezija, a ona to jest, ako je ona »pjesma«, onda mora isto tako biti iskazana, oblikovana, »ispjevana!« Uzajamno i obstrano, posve slobodno i predano, intenzivno zainteresirano i usmjereno iskazivanje, izražavanje, potvrđivanje, jednom jedinom gestom, pokretom ili pogledom potvrđeno — a zbog absolutne otvorenosti, potpune neodređenosti, neosigurnosti, pa onda i »nesigurnosti«, »neizvjesnosti«, u pogledu drugoga, kao i samoga odnosa i njegove snage, koji »živi« samo snagom života, dubine, čvrstoće, smisla, perspektive maštovitog razvitka i osmišljenja same ljubavi — potrebno je uvihek ponovno dokazivanje da je i jednomo i drugomu *stalo* kako do drugoga, tako i do tog odnosa, dakle — ljubavi same. Pri tom je upravo *posebnost* s tisućama varijacija ono privlačno, »ljepo«, što se sviđa, što je upečatljivo, važno, vrijedno, značajno itd., što znači da je to dokazivanje ljubavi (koja jedina poznaje pravo odricanje, odnosno zadobivanje sebe u drugome), *neophodni* predviđut ljubavi koja se upravo tako mora *uvijek* *iznova* proizvoditi, odjelovljivati, osmišljavati i potvrđivati. Stoga, onoga časa kad utrne ta uzajamna — ovde treba reći baš to: životno — djelatno — duhovno zainteresirana — artikulacija čitavim bićem, utnut će i sama ljubav, jer istim časom postaje »apstraktnej i onostrana, a kao takva bitno besmislena, dakle, neodrživa ili nikakva. Ona se tada pretvara u *golu naviku, kao smrt ljubavi* (ili *dosadu*, što je direktna negacija ljubavi), jer navika je smrt životnoga (Hegel).

Gledano pak povijesno, kako nam to postavlja i sugerira Hegel, može se pokazati kako je ljubav jedan od bitnih momenata (a na osnovu svega do sada rečenoga može se kazati: upravo *revolucionarnih* momenata) u samoslobađanju ljudske prirode za osvajanje sebe, svoje slobode, svog očuvanje neg svijeta i smisla u njemu. Tu se, naime, upravo i na individualnom i na povijesnom planu (što je u biti isto događanje) zbiva istinski obrat iz prirode (= zatvorenost u vrstu, u usamljenost konačnog bića koje istrajava u tom svom bitku, u tugu, žalost, nijemost, izgubljenost, neartikuliranost) u *ljudske prirodi* kao osvojenost i artikuliranu radost zbog potvrđenja sebe u drugome. Tuga je, uostalom, na djelu već sama po sebi, za radost se, međutim, moramo pomučiti, potruditi, moramo je izboriti, ona nije »dar« koji nam »pada s neba«.

Ljubav je, dakle, u tom kontekstu shvana, općenitost, življena i doživljena, potvrđena i realizirana u pojedinačnom, posebnom, konačnom i neposrednom, dakle — govoreci hegelovskim jezikom — najčešće ljudsko = povijesno posredovanje svog svijeta kao najdubljeg i »beziznimno« *intimiziranog*, a po tom svom bitnom određenju ona je najbliža umjetničkom, to jest poetskom. Ona je, dakle, prvi i jedini trajni izvor, medijum i horizont *intimiziranog* svijeta, kao »moga« i »tvojega«, i »našega«, i svijeta kao takvoga. Ona je, dakle, jedina istinska (što znači: *nepatvorena i nehnjena, nemanipulirana i nepostvarena*) čovjekova veza sa svijetom, uspostavljanje odnosa ili »mosta« između moje (prethodno još uvihek apstraktne)

unutrašnjosti i subjektivnosti i meni (još tuđe, onostrane spoljašnosti koja »plaši« čovjeka u toj tuđosti, jer ga ostavlja usamljenim poput životinje, zatvorene u svoju vrstu kao nijemu općost (po liniji: evolucije-inovacije — u zatvorenom krugu).

Ljubav tu ukida — i to istinski životno, povekilično-poetički, a ne samo teorijski — »slavno« i verbalistički »blistavo-uspješno«, jer je površno i glumljeno-konvencionalno — ovu »zastrašujuću« (= »još-ne-artikuliranu«, »još-ne-posvojenu«, »još-ne-ljudsku«) onostranstvo (ono »drugo«) i prisvaja je na naj-neopredjedljivu način kao moguće obitavalište (etos) i kao moguće »moje« drugo biće, kao mene samoga u drugome, te čini svijet »po-vjernjivim«, »dijalogom«. Ljubav je, dakle,

prva najintenzivnija i najljudskija prava inspiracija i poticaj za osmišljavanje svijeta.

Ako, međutim, nije moguća ljubav između dvoje ljudi koji nisu slobodni, šta to ovdje za Hegela konkretno znači? Hegel (*Filosofija prava*, § 7, Dodatak) za pojam »konkretna sloboda« navodi primjer *prijateljstva i ljubavi*, pa s obzirom na momente *određenosti i neodređenosti*, koji su konstitutivni za slobodu, kaže kako u *ljubavi nismo jednostrano u sebi, nego se rado ograničavamo u odnosu na drugo* (na drugo biće u tom odnosu), ali u tom ograničavanju znamo sami sebe (to jest ostajemo neodređeni = slobodni).

Ako se sada taj odnos produbi, upravo u hegelovskom smislu, onda bi on u toj analizi glasio:

Ja predajem čitavog sebe tebi, kao voljenom biću, a ti isto tako predajes čitavu sebe meni, kao voljenom biću, a da pri tom znamo sebe u svojoj samostalnosti, individualnosti i ličnosti, kao onom općem koje je neodređenost početka, kao mogućnost da se nekako bude ujedno i u drugom ili drugaćijem odnosu kako spram tebe i sebe, tako i spram drugoga.

No, ljubav je u ovom odnosu između nas dvoje ono *treće* koje taj odnos upravo omogućuje, tj. iz kojega taj odnos proizlazi, ali tako da on, ujedno, bude tek uspostavljen, ili, točnije: *da stalno bude proces produciranja tog odnosa*. Hegel kaže: »Ljubav postaje sebi isto tako neposredno predmetnom. U nju ulazi kretanje. Ona je, zadovoljena, jedinstvo ekstrema koji prije toga bivaše nagon. Ta zadovoljena ljubav, razlikovana od karaktera, jest ono *treće*, ono provizveno« (Jenaer Realphilosophie 1805—1806, F. Meiner, Hamburg 1967, str. 202). Stoga je taj odnos svagda iznova istodobno i određeni rezultat, bar »privremeni« ili »trenutni« rezultat tog odnosa. Ona je, dakle, uvihek iznova *zaustavljanje trenutka*, kao ljudskog vremena u kojem je na djelu baš kao ljubavno događanje. Stoga ona i jest to zaustavljenje, *osmišljeno vrijeme, samo* kao život, kao događanje ljudskoga u njemu samome.

Međutim, ono isto tako važno još nije posve iskazano. Jer, ono »treće«, što ovdje ljubav jest, sadrži u sebi već jedan *novi kvalitet*, i to u dvostrukom smislu: 1. time što je uopće *uspostavljen odnos između* dvaju konačnih, primarno na sebe upućenih bića, bitno razdvojenih, otuđenih jedno drugome, i 2. *ovo izlazanje iz sebe*, iz svoje još uvihek apstraktne unutrašnjosti i subjektivnosti, ovo predavanje (potpuno i nesebično, čitavim svojim bićem, koje može da ide do posvemašnjeg odricanja i žrtvovanja za drugo, a da se ipak ostaje u svojoj ljudskoj vlastitosti, samostalnosti i punoći), ovo dolaženje drugom biću *mijenja* uzajamno iz osnova oba bića u tom odnosu, upravo toliko bitno i temeljito da se tu zaista događa otkrivanje vlastitog svijeta, onog »drugog sebe samoga«, što i jest ono Hegelevske spekulativno-povijesne »treće«, kao prekoraci vanje granica konačnosti. Na djelu je sada upravo beskonačnost u toj konačnosti, ili sâm duh. Tu je uspostavljenica zajednica, ono opće: oboje je u tom odnosu konačno i beskonačno ujedno, oni su postali ono drugo i drugačije nego što su bili samo kao konačna, odvojena ili usamljena bića. Oni su ukinuli tu usamljenost koja je bitak konačnog ili pojedinačnog bića u njegovoj odvojenosti, ili točnije: oboje tek sad, u tom odnosu samoproizvođenja, ne samo da su preobraženi ljubavljaju, nego su tek sada pravo ispoljili, objektivirali i sponzali same sebe i svoje sposobnosti, mogućnosti, a time tek sada i *svoju pravu tjelesnost*. U punom smislu riječi, do izražaja dolazi mašta, stvaralački i poetski moment itd.

Tijelo (ljudska tjelesnost koja je u ljubavi upravo tek pravo probuđena, oblikovana, vizualnom postala, oplemenjena, osmišljena ljudska potreba) postaje u ljubavnom odnosu estetički, upravo najdublje poetizirani predmet svih čovjekovih osjetila, puls osjetila ljubavi, koje upravo ovdje otvara mogućnost idealiziranja i fantazijskog pre-

vass eva igra III

*ti samo
pobeli
i suši se na mom dlanu
sve dok vетар
cepia svoje vesele štipaljke
na konopcu koji se pospano njiše*

*taj vетар je oplodio našu reku
sada ona puteve rada među kamenje
oklop ona sada rada
da se utopimo u njoj*

*ti samo
pobeli
i suši se u mom oku
u proleće kada vетар
podivilja
i cepa zaslepljujuće
ploče
sa reke*

(prevod: Arpad Vicko)

milosav v. r. jovanović pesnik nema ništa protiv

*zatvori prozor
spusti roletnu
navuci zavesu*

*zatvori ulazna vrata
rekoh i na pred soblju
zatvori i ova vrata
zatvori sva vrata
proveri još jednom*

*razmakni zavesu
podigni roletnu
otvori prozor
navuci zavesu*

*otvori jedna vrata
otvori druga vrata
otvori treća vrata
otvori sva vrata*

*jeste lepo je čitati
poeziju ali
pesnika nikad ne upoznati*

(pesnik nema ništa protiv)

oblikovanja tjelesnog u lijepu (erotički doživljenu i kao takvu željenu) tjelesnost. Tek se ovdje potreba za tjelesnošću ljubljenog bića pretvara u najdublji samoužitak vrijedan sam po sebi, u apsolutnoj prepuštenosti drugom biću kao sebi samome. Stoga tek u ljubavi postaje tjelesnost najneposrednija ljudska veza između dvaju spolno različitih bića u njihovu uzajamnom predavanju, gledanju, »dodirivanju i opipavanju do besvjesnosti« (kako bi to rekao Hegel). A to spada, također, u taj *novum* moderniteta, naše istinske suvremenosti i njenog duha: draž i uzbudljivost ljudskog tijela kao takvoga.

Tuga usamljenosti pretvara se ovdje u radost zbog mogućnosti: ljubiti i biti ljubljen, uspostavljen je smisao koji nije bilo (jer smisao »ne postoji dok nije proizveden, uspostavljen, izboren i u život praktički i poetički unešen), kad se »otkriva« i »zna«, za što bi se moglo živjeti i biti. U drugome nalazimo potvrđenje samoga sebe, pa u tom idealitetu »otkrivenog svijeta« postajemo ljepeši, draži, tolerantniji, finiji, bolji, »lakši«, »lepšavi«, humaniji, s puno razumijevanja za druge i ljudsku egzistenciju kao takvu, za tude radosti i žalosti, jer smo ih i sami tek pravo ili »po prvi put« iskusili na sebi i u sebi samima, jednom riječju na djelu je *potpuni preobražaj* ljudskog bića.

Taj »novi kvalitet« tek se sada zove *život* kao ono *naše* drugo, objektivno, kao ono opće ili zajedničko, kao ono poetičko u uspostavljanju sebe, drugoga i ljubavi kao tog odnosa. Stoga je *ljubav* *najneposrednije posredovanje* ljudskog bića pomoću drugoga, ona je osnovna dimenzija implementiranja, očuvanje ljudske prirode u njezinoj srži, u kojenu, jer je tjelesno-duševno-duhovno spajanje s drugim u najdoslovnijem i najpunijem smislu riječi. Dubljeg, snažnijeg, i intenzivnijeg predavanja drugome *nema* ni u jednom odnosu tako kao u ljubavi. Ljubav je, stoga, *paradigma* vitalnosti čovjekove kao eminentno duhovne oblikovanosti onog pukog, prirodног u nama. Stoga ljubav »ne postoji«, ona postaje, mora stalno iznova postajati, mora se doslovno svakog dana proizvoditi, potruditi se za ljubav, uspostavljati je, a to zahtijeva napor, premda joj je posvemašnja opuštenost »prava atmosfera«.

U tom smislu ljubav je jedan od bitnih momenta u proizvođenju i uspostavljanju *idealiteta svijeta*, a pojam idealiteta svijeta, kao duhovnog horizonta slobode, ne iskazuje ništa drugo do li to da konačno biće nije i ne može biti istinito, tj. istinski postojec (Hegel), budući da je već kao takvo, da bi uopće bilo, od iskona ukinuto i uvučeno u beskonačno postajanje (duha) kao eminentno povijesni proces. Jer, »u jednostavnosti onoga Ja takav je izvanjski bitak (u ljubavi ono drugo konačno biće koje biva ljubljeno i koje ljubi, M. K.) samo ukinut, on je *za mene* (to jest, ono je već *ljubljeno* biće, M. K.), on je *idealno u meni*«, kao što to određuje Hegel u svojoj *Logici I* (str. 145–146). Dakle, u idealitetu ljubavi ukinuta je *konačnost* ljubljennog bića, koje time i samo postaje drugo nego što je *bilo prije ili bez ili izvan* horizonta ljubavi.

Što se pale tiče u naslovu ove rasprave naznačenog *antimetatičkoga karaktera ljubavi*, valja naglasiti kako je ljubav jedna od mogućih, ako ne i jedina istinska »*pukotina*« u etablimanom i manipuliranom građansko-kapitalističkom svijetu i njegova utopijска negacija, životni prorod iz njega van, jer joj je izvor i prava dubina u čistoj (upravo: *vitalno-povijesno-poetiskoj!*) spontanosti koja kao takva premašuje uspostavljeni građanski svijet u njegovu otuđenom i postvarenom objektivitetu kao apstraktnoj onostnosti. Ona taj apstraktan tok bezvremenskog mehanizma, koji je postao svrha samome sebi, bez čovjeka zaustavlja u svom vlastitom trenutku kao istinskom ljudskom vremenom, sada i ovdje. Stoga ljubav kao takva, po svojoj biti i istinskom ljudskom utočištu životnom podrijetlu i usmjerenošti *ne može da se pretvori u instituciju* (ustano-

vu), a da time ne prestane biti ljubav. Brak, kao ta suvremena građanska institucija, upravo kao »uspješan« ili »sretan« brak, znači zapravo (polako ili brzo, na ovaj ili na onaj način) *umiranje ljubavi* ili pretvaranje odnosa ljubavi, ako ju je uopće bilo, u golu naviku, odnosno *akomodaciju* na postojeće i građanski poredak.

Uopće je taj »dobro osigurani« građanski brak današnjice, kao idealan (za kojim, inače, toliko duboko i nezadrživo češne najveća vecina žena našega svijeta), jedna isto tako dobro osigurana *praznina* ljudskoga i kržljavljenje istinske vitalnosti života. Taj je brak antipod ljubavi, kao spontane životnosti i utopične ne-određenosti kao ne-osiguranosti. Stoga i sama ljubav u braku jest i dogada se (ako se dogada?) kao nešto protivbračno, »vanbračno«, što protivvježi vlastitom objektivno-društveno-državnom, dakle, pravnom okviru, ukida ga, lomi, krši, prekorcaju. Ljubav se u našem poretku ljudskog života i »prakticira« u braku tako, kao da braku *nije primjerena*, naime, kao da je braku upravo – *bitno neprimjerena*, u braku ona se mora »skrivati« ili »prikrivati«, »ne pokazivati«, »zataškavati« ili »glumiti suprotno« (što ustalom traži i »dobar građanski odgoj«). Stoga je i duboko uvriježen stav da je »komično« biti zaljubljen u svog supružnika! To je, doista, ona prava *građanska istina* o karakteru braka i njegovu smislu upravo kao te *građanske institucije*.

Zato tu već Hegel ne može izići na kraj s ljubavlju, čim je pokušava građanski institucionalizirati za volju »objektivnog« (=stvarnosno-vlasničko-pravnog) odnosa braka i obitelji u etablimanoj zajednici i realitetu »građanskog društva«, za koje on i sam izvodi i dokazuje da u njemu sloboda nije moguća!

Protivvježje se sastoji u tome što je fenomen ljubavi za njega, kao što smo vidjeli, s jedne strane (po svom bitnom podrijetlu i smilu) jedan od momenata ispoljavanja i potvrđivanja prava posebnosti i važenja subjekta, njegove slobode kao individualnog bića i slobodnog predavanja tog bića drugome kao samome sebi, u događanju potpune otvorenosti u nepoznato i još-ne-osvojeno, a s druge strane ona se *ukapljuje* u građanski objektivitet u liku institucije braka, obitelji s posve drugim svrhama, ciljevima, zadacima i potrebama, kao da ona tu odmah ima da prestane da bude upravo ono što bitno jest: najdublja ljudska potreba potvrđivanja konačnog bića pomoću drugoga u jednom nedovršenom procesu.

Ako je, dakle, Hegel, za bilo koji od navedenih momenata u sferi moraliteti, našao primjereno određenje onim pojmom »modernog« (moderniteta), onda se to prije svega s punim pravom može i mora odnositi na fenomen ljubavi. Ona, naime, – i onda kada je imala i onda kada je nema u faktičkom realitetu i postojecim odnosima – zadije u samu srž čovjekova života, bilo kao njegov najsnažniji individualni impuls i duhovni poticaj, bilo kao bitna (često do bola čeznutljiva, čak i kad je nesvesna) potreba ili nedostatak, što kao takav ogoljuje i puno čovjekovu umutrašnjost do posvemašnjeg sivila, besmisla i praznine života. Hegel je točno video kako tu počinje *oduhovljenje ljudske prirode* što – kao što znamo – za njega znači napuštanje apstraktno pojedinačnosti (partikularnosti) i konačnosti za volju *jedinstva* po principu općenitosti i beskonačnosti, na pretpostavci kojega je bilo koja zajednica (u ovom slučaju zajednica ljubavi) uopće moguća. Međutim, da li je to samo »početak«, »preludijum«, prolazni i prijelazni moment i ništa više? Koju ulogu igra ljubav u toj sferi *objektivnog duha* (i da li uistinu samo objektivnog?), i kakav joj je pravi smisao, domaćaj i dublje značenje itd., sve su to pitanja na koja Hegel kao da ne-ma pravog odgovora, pa zato i govor o – protivvježju, pred kojim stojimo kad želimo do kraja odgometnuti ovu zagonetku i razmršiti to složeno tjelesno-duhovno »klup-

ko« što se zove ljubav, a sam Hegel naziva ga – *čudom!*

Sad na ovom prijelazu iz sfere moralite-ta u običajnost susrećemo se s prvim stupnjem ili momentom običajnosti, naime, s – *obitelji*. »Obitelj ima – kaže Hegel – kao neposrednu *supstancijalnost* duha nje-govo jedinstvo koje se *osjeća*, *ljubav* za svoje određenje, tako da je nastrojenje da se samosvijest svoje individualnosti u tom jedinstvu ima kao po sebi i za sebe postoeća bitnost, kako se u njoj ne bi bilo kao neka osoba za sebe, nego kao član« (*Filosofija prava*, § 158).

Vidimo, dakle, kako je napokon ljubav dobila svoje objektivno usidrenje u – *obitelji* (»objektivno« u smislu situiranja u jedan moment običajnosti). To je njen, da tako kažemo, socijalno-ekonomski realitet i jedini objektivni okvir u kojem se ona sada može sa svojim pravom pojaviti. Pa ipak! Hegel je i nakon tog određenja, i usprkos njemu, dovoljno neodlučan, toliko da je čita-vu stvar ostavio zapravo *otvorenom*. Njegovo izvođenje bilo bi ovo:

»Ljubav znači uopće svijest mojeg jedinstva s nekim drugim, tako da ja za sebe nisam izoliran, nego postižem svoju samosvijest samo kao napuštanje mojega bitka za sebe i pomoću znanja sebe kao tog jedinstva sebe s drugim i drugoga sa mnom. Ljubav, je, međutim, osjećaj, to jest običajnost u obliku prirodnoga; u državi to ona više nije (!): tu se postaje svijesnim jedinstva kao zakona, tu mora sadržaj biti umstven, i ja ga moram znati. Prvi je moment u ljubavi da ja ne želim da budem samostalna osoba za sebe i da, kad bih to bio, osjećao bih se nedostatan i nepotpun. Drugi je moment da ja postižem (zadobivam, stječem) sebe u drugoj osobi, da ja u njoj važim (vrijedim), što ona opet postiže u meni. Ljubav je, stoga, najgolemije protivvježje, što ga razum ne može riješiti, budući da nema ništa tvrdoga od te punktualnosti (stegnlosti i žestine) samosvijesti koja se negira, a koju ipak treba da imam kao afirmativnu (tj. koja me potvrđuje!). Ljubav je proizvođenje i razriješavanje protivvježja istodobno: kao razriješenje ona je običajno-sna sloga (Einigkeit, suglasnost, jednodušnost)« (*Filosofija prava*, § 158. Dodatak).

To bi bilo ono što nam Hegel govori o ljubavi već sagledanoj u odnosu na brak. Da bi pak taj odnos došao potpuno do izražaja, potrebno je isto tako navesti Hegelovo određenje braka. Pošto naglašava kako »duhovnost mijenja određenje« u tom pretvaranju prirodne veze spolova u vezu braka (a zapravo je tu ipak riječ o ljubavi), Hegel kaže slijedeće:

»Brak je bitno jedan običajnosni odnos. Ranije se brak, naročito u mnogim prirodnim pravima, sagledavao samo prema fizicijskoj strani, prema onome što je on po prirodi. On se tako promatrao samo kao odnos spolova, a svaki put prema ostalim određenjima braka bio je zatvoren. Međutim,isto je tako sirovo shvatiti brak naprosti nekim građanskim ugovorom, predstava koja se pojavljuje još i u Kantu, po kojoj se podnosi uzajamna samovolja nad individuama, a brak se srozava na oblik neke međusobne ugovorne upotrebe. Treća predstava, koja se također treba odbaciti, jest ona koja brak stavlja samo u ljubav, jer ljubav, koja je osjećaj, dopušta slučajnost u svakom pogledu, dakle, neki lik što ga ono običajnosno ne smije imati. Brak stoga pobliže valja tako odrediti da je on pravno-običajnosna ljubav, čime iz njega iščezava ono prolazno, čudljivo (prevrtljivo) i puko subjektivno« (*Filosofija prava*, § 161, Dodatak).

Po toj objektivnoj liniji bitno je, međutim, za Hegela, upravo *slobodno pristajanje* osoba na to da sačinjavaju jednu osobu (obitelj = jedna osoba!), što znači da se u tom odnosu prirodna i pojedinačna ličnost predaje u ono jedinstvo koje je u tom pogledu neko samoogramičavanje, što je, međutim – time što se u njemu postizava supstanci-

jalna samosvijest — njihovo oslobođanje (vidi: § 162. *Filosofije pravila*).

Riječ je, dakle, o identitetu svrha, interesa, to jest, o svijesti o jednosti, ili o ljubavi koja tu ne bi imala da ističe neku posebnu svrhu. Međutim, budući da je *obitelj* u običajnosti mišljena zapravo kao jedna primarno ekonomsko-socijalna zajednica, bazišća na postojećem pozitivnom pravu unutar države, Hegel ipak ni tu ne zaboravlja ono što se epohalno izrazilo *pravom posebnosti subjekta* koje nadilazi i po smislu daleko premašuje svaki mogući *pravni odnos* (čak i u njegovu spekulativno-povijesnom obliku), pa prema tome i to pozitivno pravo, upravo svojim momentom subjektivnosti i unutrašnjosti. Stoga on odmah naglašava tu bitnu razliku koja može da se manifestira čak i unutar same obitelji, naime: *razliku između ljubavi i prava*, ili kako on to kaže: »Pravo na ljubav jeste drugo od onoga na strogo ili određeno pravo, to jest ovo važi samo ukoliko su oni (dakle, članovi obitelje, supružnici, M. K.) osobe, i što utoliko svakome posebno pripada u dio, i polazeći od udjela (učešća), jer pravo ide samo na stvari i učinke stvari« (bilješka uz § 159. *Filosofija prava*). Ovdje je riječ o bračnom pravu koje, kao takvo, ne može, dakako, da pretendira istodobno i na bezuvjetnu i slobodnu ljubav, premda ona ne mora biti isključena. Od prava se, pak, ne da *ljudski živjeti*!

Hegela, međutim, smeta jedno: to što je ljubav osjećaj i stoga i nešto prirodno, što samim sobom još ne garantira općenitost kao pravu dimenziju duha, pa je ljubav samo »kolebljivo, nepostojano predvjerje duha«, i u tom smislu, s jedne strane, već moment samosvoješćivanja subjekta i napuštanje njegove sirove zatvorenosti u sebe, puke prirodne neposrednosti i partikularnosti, a s druge strane, upravo kao takva, još uvijek nesigurno tlo za objektivno potvrđenje pojedinca u zajednici, koja u liku države ima da se izdigne nad sve pojedinačno, pa time joj i ljubavima biti primjerena u obitelji kao jednom momentu običajnosti. Zato on u tom smislu doslovno kaže:

»Pravo obitelji sastoji se zapravo u tome što njezina supstancialnost treba da ima opstanak: to je, dakle, pravo spram spoljsnosti i spram izlaska iz tog jedinstva. Na protiv, međutim, ljubav je opet neki osjećaj, nešto subjektivno, prema čemu sloga sebi ne može pribaviti važnost (vrijednost). Ako se, dakle, zahtijeva sloga, to onda ona može da se uvjetuje samo u odnosu na takve stvari koje su po svojoj prirodi izvanjske, a ne pomoću osjećaja« (*Filosofija prava*, § 159, Dodatak).

Ne treba ovdje mnogo razmišljati da bi se vidjelo kako smo ostali u alternativi: ili vanjske stvari, ili osjećaj ljubavi. A čemu tu dati prednost? Odatle, prema Hegelu, implicite proizlazi jedno, i tu je on u pravu: U građanskoj obitelji (braku) objektivno loše stoji s *ljubavlju*, jer ona tu, kao nešto subjektivno, unutrašnje, intimno-ljudsko i tjelesno-duhovno-smisleno, kao otvoreni vitalitet same dubine života, zapravo smeta, a ako je imala, onda je čista slučajnost koja ima da bude podvrgнутa nužnosti građansko-kapitalističkih robno-novčanih odnosa i profiti!

Odatle, onda, bez sentimentalnosti, u Hegela sasvim konkretno slijedi: *prvo*, osnovni zadatak obitelji u odgoju djece, i drugo, raspadanje obitelji na samostalne elemente (članove) u građanskom društvu atomiziranih pojedinaca-privatnika (privatnih vlasnika).

Pri tome, u objektivnom pogledu, pravo odnosi prevagu nad *ljubavlju*, to jest, ono izvanjsko nad unutrašnjim. Odnos pomoću ili posredstvom stvari podvrgava sebi *neposredni ljudski odnos* dvaju biće, muškarca i žene, ili njihovo uzajamno djelatno posredovanje kao činjenje sebe i drugoga. To pak i nije ništa drugo do li ono što Marks naziva *postvarenjem*, što se u građanskom društvu robne proizvodnje, kapitala i rada, pokazuje kao sama supstancialna priroda svakog mogućeg odnosa i načina života!

Stoga ljubav i za Hegela ostaje nužno samo jedno nerazrješivo i nerazrješeno — protivurjeće!

To protivurjeće, međutim, ostaje tako dugo na snazi (i zato »nerazrješivo«), dokle god ljubav bude primoravana da se postavlja na njoj izvanjsku, unutrašnje posve tuđu osnovu, dokle god bude silom određenog načina života, ili točnije: *proizvodnja* života utpravane u njoj neprimjerenje okvire poput Prokrustove postelje, gdje joj se podsjeca ono bez čega ona — kao najčišći, upravo poetski izraz ili fantazijsko ispoljavanje čovjekova vitaliteta — ne samo da kržljavi, vene, oduoire, nego se raspada, iščezava i pervertira u najponiznijim, najnedostojnijim i upravo stoga nehumanim oblicima opstanka. Ako joj se, naime, podrezuje *spontanost* u njezinoj najljudskoj neodređenosti, strastvenosti i tjelesno-duhovnoj otvorenosti! Jer »snaga« ljubavi (govoreći ovdje i protivno Hegelu u tom smislu) sastoji se, naime, upravo u tome što njezin vitalitet nije *samo ili isključivo* duhovnoga, nego i prirodno karaktera (oblikovana ili poetski »idealizirana« ljudska tjelesnost). Dakle, što kao ono prizvedeno ili ono »treće već ulazi u idealitet svijeta (običajnosti), odnosno što je sama već jedan — bitni! — moment toga idealiteta, ali ujedno svoje životne sokove također dobiva (tjelesnim spajanjem i potpunim predavanjem

(»iščezavanjem« jednog u drugome) spolova. Hegel i sam ironizira tzv. »platonsku ljubav«, kao što je već rečeno.

Uostalom, o kakvoj je to »pukoj prirodnost« riječ, ili o kakvom je to »čistom osjećaju« riječ, kad je ljubav već određena, baš kao to *proizvedeno*, dakle, u *idealitet* svijeta kao vremena otvoreno, a to znači: već djelatno osmišljeno *treće?* Ne protivurjeći li Hegel time samome sebi, i to u bitnome? Jer ono što ukida i premašuje tu »prirodnost« ljubavi, potvrđujući se sad svačak snažnije kao moment običajnosti (dakle, u jednom socijalno-ekonomskom konkretumu, odnosno historijski-specifičnoj zajednici), *nije više ljubav sama* kao to uzajamno strastveno oblikovanje ili tvoreњe (Bildung) u punoći prirodno-erotično-ljudsko-duhovnog odnosa, nego je to sada upravo već bitno nešto drugo: *brak, obitelj, roditeljski status, djeca i odgoj djece*. Pri tome se za samoga Hegela čitav taj bračno-obiteljsko-roditeljski krug (kao primarno ekonomsko-pravnu socijalnu jedinicu) i njegov bitni smisao zapravo *raspada* odrastanjem djece i njihovim pretvarjanjem u — *članove* (atomizirane) građanskog društva. Odatle bi onda proizlazilo da od tog događanja ljubavi ne preostaje više ama baš — *ništa?* Ili možda jedino: *prijateljstvo* (kao što to, također, misli E. Blok u: *Das Prinzip Hoffnung* I, Suhrkamp V. 1969, naročito str. 379—380), *uzajamno pomaganje, životno vegetiranje i — čekanje smrti?* Zar je ljubav »rezervirana« samo za najmlađi i najnezrelijiji uzrast? Možda — u ljudski-samosvjesno-emotivno nezrelijim pojedinicama?

Međutim, slijedeći sâm duh čitave Hegelove misli, moralo bi se ustvrditi kako je za taj, tzv. mlađenacki uzrast karakteristično upravo to da ta mladost (gleđana u biološko-psihološkoj dimenziji) *često još nije postala dovoljno mlađa* da bi dozrela do nivoa istinske erotičnosti i strastvenosti, do punoće i finoočne intimiziranja svog svijeta u događanju ljubavi, kao istinskom načinu postajanja društvenosti i ljudskosti biće u drugome i pomoći njega, kao *samosvjesnog povratka* k sebi samome u svoju osmišljenu ljudsku prisobnost u odjelovljenju jedine istinske potrebe čovjekove: *potreba za drugim čovjekom* (Marks). Jer — tu treba da se razumijemo — ovdje je stalno riječ o *ljubavi*, a ne o *pukoj seksualnosti* (seksualnoj potrebi i požudi), ne o biološkom *održanju vrste i razmnožavanju*, ne o njezinu održavanju po instinktu, kao (životinjskom) nosiocu i impulsu *parenja* između muščjaka i ženke. Isto tako nije riječ ni o primativno-sirovu odnosu muščarca prema ženi »kao plijenu i služavci zajedničkog uživanja«, kako to izvrsno formulira Marks, pa čemo to mjesto navesti u cijelosti:

»U odnosu prema ženi kao plijenu i služavci zajedničkog uživanja izražena je beskrajna degradacija, u kojoj čovjek postoji za sebe samog, jer tajna tog odnosa ima svoj *nesumnjiv*, odlučan, otvoren, otkriven izraz u odnosu muščarca prema ženi i u načinu, kako se shvaća *neposredni, prirodni generički odnos*. Neposredan, prirodan, nuanžan odnos čovjeka prema čovjeku jest *odnos muščarca prema ženi*. U tom *prirodnom generičkom odnosu*, odnos čovjeka prema prirodi neposredno je njegov odnos prema čovjeku, kao što je odnos prema čovjeku neposredno njegov odnos prema prirodi, njegovo vlastito *prirodno određenje*. U tom odnosu pokazuje se, dakle, na *osjetilan* način, svedeno na očiglednu činjenicu, to koliko je ljudsko biće postalo čovjeku priroda, ili koliko je čovjek postao i koliko je sebe shvabiće. Iz tog odnosa može se, dakle, prosuditi cijelokupan stupanj čovjekova obrazovanja. Iz karaktera toga odnosa slijedi, koliko je čovjek postao i koliko je sebe shvatio kao generičko biće, kao čovjek; odnos muščarca prema ženi *najprirođeniji* je odnos čovjeka prema čovjeku. U njemu se, dakle, pokazuje koliko je *prirodno* čovjekovo odnošenju *ljudsko*, ili koliko je ljudsko biće njemu postalo *prirodnim bićem*, koliko je njegova *ljudska priroda* postala njemu *prirodnom*. U tom se odnosu, također, pokazuje koliko je čovjekova potreba postala *ljud-*

ahneta bučko žuta ptica

Bokal,
kolonjska voda
i
žuta ptica

Pevaju sveće
rasterćenja,
dok plamen
u zrcalu
svolu noć traži.

Na hridi
pesme zaboravljene
bokal,
kolonjska voda
i
žuta ptica.

S rusinskog
preveo Mihailo Ramač

predrag vrabec građevina

Stanuje: kuća, djete, gumb
u Stanobuhu
stješnjrenom trbuhi
prvog i drugog kata
Majke

okrečeni, ožičeni, oružani
u prstencu sperme: de lux
(čitaj — eksluzivno!)

I na kraju
uvijek, stoji čvrsto zdanje apstrakcije.

*

Što moj otac ima
Moj otac — teškotonac
praiskonac
u sabranim djetima ima:
pimpl, pimpl, klima
i klasičan primjer sina
vrapca (av, av) avangardca

skom potrebom, koliko je on u svom najindividualnijem postojanju istodobno i dio zajednice?! (K. Marks, *Rani radovi*, Zagreb 1953, str. 226—227).

Kako je, dakle, i prema Marksu, upravo taj odnos muškarca i žene u ljubavi *paradigma* povjesno-ljudsko-prirodno-duhovno-erotično-strastvene zrelosti čovjeka *kao čovjeka* u procesu njegova postajanja *uvijek iznova* (pri čemu nikad ništa nije već ili ne prosto postignuto, zadobiveno, gotovo ili stečeno, a još manje »dobiveno na tanjuru«), a to se *upravo i prije svega* odnosi na ljubav samu, kao proizvođenje, uspostavljanje i oplemenjivanje ljudskoga i iskušavanje njegovih dometa, mogućnosti i granica, onda bi bilo *gotovo začudujuće* da se baš ona s jedne strane određuje kao »prolazno mladenačko ludilo« koje se ima što prije »istuniti« i »prevladati«, a s druge se strane brzo trpa u »bračnu zajednicu« i »bračnu sreću«, da bismo što je moguće ranije »postali konačno trezveni i ozbiljni« ljudi i građani određene društvene (zapravo: državno-pravne i političke!) zajednice, a to prevedeno znači: dobri i produktivni radnici, poslušni podanici i samodisciplinirani članovi ovog uhodanog i manipuliranog gradansko-kapitalističkog radnog pogona!

Poznato je — (a taj je uvid rezultat moderne spoznaje i težnje progresivnih snaga naše suvremenosti za samooslobađanje ljudske erotičnosti, seksualnosti, strastvenosti, senzibilnosti, emotivnosti i tjelesnosti uopće, kao predviđeta za oslobođenje čovjekova bića u njegovoj integralnosti i totalitetu) — da se u vlastodršci svih vremena »plasili« oslobođenja te čovjekove erotičnosti, koja svojim bitnim smislim nezadrživo smjerila na slobodno ispoljavanje, potvrđenje i odjeljovanje *samoužitka* *kao jedine čovjekove samosvrhe*. Ona je, naime, prijetila — naročito, dakako, u kapitalističkom načinu produkcije i društvenih odnosa — da istinske svoju glavnu suparnicu, tj. »jedinu pravu svrhu života: produktivnost radi produktivnosti, ili »prevedeno« na Maksov kritički jezik: proizvodnju radi viška vrijednosti i uvijek sve većeg profita — za vladajuću klasu i njezine trabante (svećenike i ideologe svih boja i »talena«).

U tom smislu brak (i obitelj), kao religijsko-državna institucija, ima bitnu i zapravo jedinu funkciju *socijalizacije ljubavi*, a to konkretno, u klasnom društvu, ne znači ništa drugo nego stavljanje čitave ove bitne sfere čovjekova života u kontrolirane socijalno-pravne okvire određenog tipa vladavine (vladajuće klase), u pravcu osiguranja njezinih interesa (ekonomsko-političkih, prije svega). S te se strane onda *uvijek iznova* u ideoško-providnom vidu ističe »svetost braka (brak kao »sakrament«), njegova nerazrješivost, nerazdvojivost, nerastavljaljivost do kraja života, a u vezi s tim, dakako, varbračna ili još-ne-braćna ljubav kao — grijeh, dok se ta određenja u profano-građanskom obliku javljaju kao »prestup«, a u svom licemjernijem vidu kao nešto »nenormalno«, »nedostojno«, »neobično«, »pokvarenost«, »društveno nedopustivo«, a u danom času čak i kažnjivo!

Stoga gledanje na ljubav (ocjenjivanje njezine »vrijednosti«, »opravdanosti«, »potrebe« i »održivosti«, a time i podmetanje kriterijima posve druge vrste i njihovo zamjenjivanje) *isključivo* ili *pretežno* kroz instituciju (naočale) braka i obitelji, *tipično je klasno stanovište* (i pobliže: stanovište vlasti određenih društvenih snaga) kojemu je svađa stalo do solidno-pravne instalirane institucije (kao produžene ruke vlasti) »čvrstog« i »sigurnog« braka kao osnovne ćelije svakoga, a suvremenoga građansko-kapitalističkog napose, klasno-strukturiranog društva (neslobode).

Zato u vezi s tim valja ukazati na to kako se u tom smislu *budućnost ljubavi* (sto znači upravo: njezina *mogućnost!*) nazire u onom elementu u kojem ona *povijesno uvijek iznova* i nastaje (uzdižući se iz horizonta puke empirije i svakidašnje aktualnosti na nivo neprekidnog potvrđivanja ljudskosti svoga opstanka u ljubavnom odnosu): u od-

nješenosti i u tome vlastite *autentičnosti*, a protiv svih njoj izvanjski nametnutih institucionalnih (ekonomskih, političkih, pravnih, religijskih, moralnih, tradicionalno-običajnih, manipulatornih u svakom smislu itd.) okvira, ograničavanja ili staviše direktnog onemogućavanja najrazličitijim sredstvima, kao i konvencionalnošću svih vrsta. U to spada, prije svega, oslobađanje od primativizma (istorijskih naslaga što se vuku za čovjekom sve do diluvijalnih dana) i »duhovnih aroma« prošlih vjekova. Iz njihovih se njedara i historijskih temelja to istinsko ljudsko dođadanje eminentno utopijskoga karaktera još nije moglo roditi. U borbi za samoodržanje i goli opstanak (a nerazvijenim sredstvima za produkciju i reprodukciju života) sve je bilo podvrgnuto održanju, s jedne strane, puke žive snage rada, a s druge, pak, vlasti klasa koje od nje žive, na poluživotinjskom nivou za prvu, a svagda na višem nivou materijalnog blagostanja za druge. Čovjek je morao postati čovjekom uopće, da bi mogao *ljubiti* *kao biti* (stalno iznova postajati).

Smrt ljubavi, odnosno njezino iščezavanje iz samih temelja čovjekova svijeta, shvana u historijsko-svjjetskim razmjerima, bila bi ne samo smrt istinskog i najdubljeg izvora poezije ljudskog života, nego i najsigurniji pokazatelj da je čovjek ugrožen (da nestaje sa lica Zemlje) u samoj srži svoje povijesno-oblikovane vitalnosti. To bi bio prestanak procesa povijesnog postajanja čovjekom. Smrt ljubavi bila bi, dakle, put u puko vegetiranje životnoga, ili, što je isto, u goli mehanizam njegova trajanja, u kojem umire osnovni poriv, poticaj na nezaustavljivo traganje za smisalom života i njegovo neprekidno odjeljovanje.

KUPATILO

*Zaključavam vrata kupatila
naspram kade spuštam se
na WC šolju
pušim i
pepeo tresem u
pepeljaru ukradenu
iz nekog kupea*

*da na zidu visi
neki pejzaž
osećao bih se
kao da putujem
prvom klasom nekog
medunarodnog voza*

KUCA...

*Kuca sat
kuca tvoje srce
kuca moje srce
tiho kuca smrt
na naše usne
čvrsto stisnute*

PAUK

*Tvrdim predmetom
pritiskuo sam pauka
na tapetama je samo
krvava mrlja ostala*

niko nije mrtav

*sa zida silazi noću
oko sna
plete mrežu*

NORMALNO DISANJE

*Šum potoka
lepet krila u granama
miris vode i sasušene trave
zujanje pčela pod suncem
sve to demoralisce
izbacuje iz koloseka*

*potreban je zvuk klaksona
gasovi iz izduvnih cevi i dimnjaka
buka preko sto decibela
oštar vonj kanalizacija
da bi se normalno disalo*

KNJIGA

*Otvaram
knjigu
listove
pažljivo
okrećem
svi su
prazni
i sve mi je
jasno*

PESMA O PSU

*Noćas sam sanjao jednog psa
jednog davnog psa
jednog crnog psa
dovoljno snažnog i velikog
da mi sigurnost ulije*

*volim takve pse
ne treba ih hraniti
izvoditi u šetnje
pelcovati
a nadasve su verni*

dorđe sudarski red

pauk

JEDNE NOĆI

*Jedne noći
jedne noći veoma kasno
kod suseda iznad mene
silno je škripao krevet*

*po čitulji koja je objavljena
dva dana kasnije
shvatilo sam da seks
nije bio u pitanju
te kasne noći*

NEMOJTE SKIDATI TABLICU

*Nemojte skidati
tabllicu s imenom pokojnika
s vrata
ne uklanljajte njegova odela
nepotrebne sitnice
omiljene predmete
nemojte ništa uklanjati i dirati
jer njega ne možete
kao sećanje
ukloniti*

KRV

*Pored zida katedrale
dve lokve krvi
možda od izvadenog
zuba
noža
stakla*

*moje srce
sasvim je u redu*